

МІЖМОВНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В ЛЕКСИЧНІЙ СИНОНІМІЦІ (на матеріалі східнослов'янських мов) _____

У статті розглянуто особливості співвідношень компонентів синонімічних угруповань в українській, білоруській і російській мовах; схарактеризовано «блокові» відповідності, спричинені привативними та еквіполентними опозиціями на міжмовному рівні, враховано характер лексичної сполучуваності.

Ключові слова: синонімія, полісемія, контекст, еквівалент, безеквівалентність, генералізація значень.

Міжмовні кореляції в синонімічних рядах формуються на основі ознак, властивих узагалі лексичній системі, яка характеризується складністю і гнучкістю, що притаманні суб'єктивній сфері семантики. Багатогранність і рухливість зв'язків між словами збільшується в полісемантичній лексиці, унаслідок чого підгрунття синонімії стають не слова взагалі, а окремі лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), іноді навіть їхні відтінки. Міжмовні синонімічні відповідники відбивають неоднозначність внутрішньомовних семантичних взаємовідношень, увиразнюючи її, що ускладнює контрастивний опис і формалізацію аналізованих явищ.

Предметом статті є особливості кореляцій лексичної синоніміки української, російської та білоруської мов. Обмежений обсяг розвідки дозволяє спинитися лише на деяких властивостях цих взаємовідношень, які виявляють системність організації лексики в кожній мові. Сукупність синонімічних угруповань входить до парадигматичних структур, що утворюють лексико-семантичні поля, дослідження яких надзвичайно важливі для вирішення завдань контрастивної лексикології. Адже, як слушно зазначає В. М. Русанівський, «... саме крізь ці поля виявляють себе ті чи інші сторони матеріального й духовного світу людства»¹.

Однією з головних властивостей міжмовних словесних відповідностей є перетин (еквіполентність) або включення (привативна опозиція) семантичних зон корелятивів, що демонструє їхній ідіоматичний характер у кожній мові, своєрідність вербалізованої картини світу в ній. Ця специфічність, послаблюючись певною мірою в сучасних умовах, насамперед у стилістично нейтральному мовленні, все ж таки остаточно не зникає, незважаючи на близьку спорідненість мов і функціонування їх у ситуації постійних контактів.

Природно, що кореляції ускладнюються в тристоронньому зіставленні, яке виявляє більшу кількість, ніж у двосторонніх зв'язках, неповних еквівалентів.

¹ Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство.— 2004.— № 4.— С. 4.

Одним із різновидів подібних відношень є відповідності на рівні не окремих компонентів синонімічного ряду, а їхніх блоків, об'єднаних змістовою спільністю. Частіше такі зв'язки спостерігаються в розмовній лексиці, для якої характерна меншою мірою виражена жорсткість у вербалізації поняттєвого ядра через перенесення центру ваги з логічної інформації на емоційно-експресивну. Відтінки значення слова, що варіюються в багатоманітних контекстних умовах, можуть передаватися в іншій мові, іноді досить приблизно, лише групою кількох синонімічних заміників. Подібні співвідношення представлено, зокрема, типом *слово / синонімічний ряд*: російському *мыкаться* відповідає комплекс номінативних одиниць в українській мові, що мають неоднакову дистрибуцію — *бідувати, горювати, поневірятися*, які доповнюються у вираженні відтінка «скитатися» ще лексемою *блукати*. У контексті, у вирішенні завдань адекватного перекладу здійснюється принцип вибірковості у вживанні синонімів; так, наприклад, для дієслова *мыкаться* у сполученні *мыкаться по госпиталям* не може бути використано корелят *блукати*, який у лексикографічних джерелах рекомендується без урахування диференціації значень². Важливість урахування контекстуального чинника в контрастивному аналізі семантики слова та його валентнісних властивостей важко переоцінити: адже лінгвістами давно помічено, що «...будь-яке <...> досконале тлумачення дає менш чітке уявлення про значення слова, ніж низка прикладів уживання даного слова в потрібному значенні»³. Через це особливої ваги у зіставленні набуває аналіз матеріалу художнього мовлення, де, як відомо, найповніше реалізуються семантичні та стилістичні потенції слова.

Незбіг лексичної сполучуваності спричиняється властивостями семантики⁴ й функціонування, в якому відбивається дифузія лексико-семантичних варіантів слова; семантичний синкретизм, що виникає при цьому, розподібною тією чи іншою мірою кореляти. Через це аналогія внутрішньої структури багатозначних відповідників спостерігається рідше, ніж її розходження, яке, однак, зазвичай є частковим. Воно виявляється по-різному в різних лексичних групах, проте властиве навіть тій частині іменної лексики, яка через порівняну семантичну визначеність, зумовлену єдністю денотативних характеристик, більш схильна до міжмовної ідентифікації. Однак і в цьому лексичному прошарку формування вторинних, похідних, образних значень у різних мовах спирається на неспіввідносні фрагменти сем у твірних лексико-семантичних варіантах. Зовнішні відношення тут також є наслідком зв'язків у лексичній системі, де симетричність у похідних, вторинних значеннях відсутня навіть в однокоренових синонімах, що, здавалося б, як одиниці, найбільше наближені до варіантних, мали б демонструвати достатньо виражену спільність значень. Однак синоніми у вторинних значеннях не дублюють один одного: українські розмовні слова *цяця* і *цяцька*, так само як *ляля* і *лялька*, розрізняються не лише ієрархією ЛСВ, а й їхнім складом — *ляля* має неспіввідносне вихідне значення «дитина», а *цяця* і *цяцька* відмінні в похідних ЛСВ, відповідно «розумник, розумниця» (можливе іронічне вживання) і «витончена, часто дорога річ»⁵. Кореляції паралельних синонімічних рядів рос. *игрушка, кукла* — укр. *іграшка, ляля, лялька, цяця, цяцька* — бр. *забаўка, лялька, цацка* стають перехресними внаслідок дії не тільки кількісного чинника,

² Русско-украинский словарь : В 3 т. — К., 1970. — Т. 1. — 698 с. (Далі — РУС).

³ Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы его описания // Вопр. языкознания. — 2004. — № 2. — С. 24–25.

⁴ Кочерган М. П. Слово і контекст : Лексична сполучуваність і значення слова. — Л., 1980. — С. 127.

⁵ Словник української мови : В 11 т. — К., 1980. — Т. 11. — С. 256–257 (Далі — СУМ).

розбіжностей у складі рядів, а й передусім у структурі багатозначності компонентів. Контекстні зв'язки ще більше ускладнюють міжмовні відповідності: хоча в укр. *лялька* лексикографічні джерела не фіксують значення, співвідносного з рос. *кукла* «розм. про бездушну, пусту людину (частіше жінку)»⁶, але такий відтінок імпліцитно в ньому існує, про що свідчить звернення саме до цього слова в перекладі назви роману Б. Пруса «Лялька». У білоруському однокореневому еквіваленті так само не відзначається аналогічний ЛСВ — навпаки, синонім зближується з українським корелятом у розмовному, позитивно конотованому значенні «дуже гарний — про когось або щось»⁷; його російський еквівалент представлено здрібніло-пестливим утворенням *куколка*, в якому меліоративні оцінні семи маркуються формально. Водночас у вживанні бр. *лялька* актуалізуються негативні оцінні семантичні компоненти, які закріплені в окремому ЛСВ рос. *кукла* і підкреслюють відсутність позитивних характеристик краси, значущості, що мали б уявлятися несумісними з механічною суттю іграшки: «[Лямэнт (як звер)]. Дык ты гэта са мной так сабе, як з *цацкай*, хацела гуляць? [Юзя]. Ой, какая *цацка*! Ну, проста *лялька*!» (К. Чорний). Зміщення продовжуються і в ЛСВ інших компонентів синонімічної групи, ускладнюючись наявністю різнорівневих, лексико-фразеологічних кореляцій: російське і білоруське *игрушка*, *забаўка*, еквівалентні в переносному значенні «слухняне знаряддя чужої волі», співвідносяться з українським фразеологізмом *бути іграшкою* (СУМ, IV, 9).

У зв'язках лексичних корелятів спостерігається послідовніша орієнтація в українській і білоруській мовах на антропоморфічне переосмислення вихідних сем. Подібна відмінність виявляється в зіставленні російської низки синонімів *непогода*, *ненастье*, прост. *непогодь* із синонімами в українській мові *негода*, *непогода*, *сльота* і білоруській — *нягода*, *непагадзь*, *непагода*, *слота*, *слата*, розм. *пляга*: на відміну від російських однозначних слів, українські і білоруські кореляти *негода*; *нягода*, *пляга* в похідних значеннях «нещастя; важкий час; дні, сповнені невдач, неприємностей» (див.: СУМ, V, 278; ТСБМ, III, 425) охоплюють світ людини. Аналогізуються в антропоморфічному плані в обох мовах і похідні значення слів *сльота*; *слота*, *слата* — «про набридливу людину» (СУМ, IX, 390; ТСБМ, V, 206). Наведені мовні метафори «нещастя», «набридлива людина» спираються на різні семантичні складники вихідного значення, відповідно: 1) неприємне фізичне відчуття холоду; 2) тривалість неприємних переживань, що транспонуються в моральний план. Цікаво, що в утворенні міжмовних семантичних аналогій неабияку роль відіграє загальна матеріальна подібність фонеморфологічного складу корелятів, у чому виявляється зв'язок лексичної системи із словотвірною і морфологічною системами⁸. Важливий навіть і ступінь цієї подібності: досить порівняти хоч би змістове наповнення в тристоронніх кореляціях розглянутих вище лексем з етимологічним коренем *-год-* і з наявністю / відсутністю префікса *по-*: префіксальні утворення у всіх трьох мовах не розвивають переносного значення.

Отже, «близькість / розбіжність» семантики корелятів певною мірою залежить від співвідносності їхніх фонеморфологічних характеристик. Однак взаємодія «форма / значення» на рівні зіставлення є особливо складною. Так, зокрема, в українсько-білоруських кореляціях (при невідзначеності російських

⁶ Словарь русского языка : В 4 т. — М., 1983. — Т. 2. — С. 146 (Далі — МАС).

⁷ Тлумачны слоўнік беларускай мовы : В 5 т. — Мінск, 1979. — Т. 3. — С. 72–73 (Далі — ТСБМ).

⁸ Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении. — К., 1981. — С. 59, 61.

паралелей з аналогічними фонеморфологічними характеристиками) часто спостерігаються зміщення в сполучуваності конгруентних синонімів. У даному типі співвідношень більша семантична навантаженість, що зумовлює широту функціонування і валентнісних можливостей, властива білоруським лексемам. Вони виступають тут як «нульові» синоніми, що спричиняє збільшення змістового простору слова, використовуваного в номінації явищ ширшого денотативного континууму, мовно-ментальне членування якого відображає зв'язки в реальній дійсності. Як слушно зазначає М. П. Кочерган, відношення між словами, виражені в семантичних реляціях, опосередковано зумовлюються закономірностями зовнішнього світу⁹. Коло понять, що входять у семантичне поле номінативної одиниці, позбавленої синонімічних зв'язків, звичайно охоплюється словами споріднених значеннєвих класів, компоненти яких асоціюються «із суміжними уявленнями в реальній дійсності» і називають «різні реалії, зближені суто логічними або речовинними відношеннями»¹⁰. У межах тематичної групи як сукупності семантичних класів основний ЛСВ слова стає змістовим центром сполучених понять. Білоруське *моцны* «сильний», на відміну від українського еквівалента *міцний* (синонімічний ряд *міцний, дужий, кріпкий, сильний*), називає ознаку не лише фізичної реалії, а й абстрактного поняття, входячи тим самим у привативну опозицію з українським частковим еквівалентом. Білоруське слово *моцны* отримує можливість узагалі передавати високий ступінь виявлення сили будь у чому, реалізуючись в інших мовах у комплексі відповідників, що перебувають поза межами поля синонімічних еквівалентів, заданих основним ЛСВ домінанти ряду: *моцные кроки / твердые, уверенные, решительные шаги / тверді, впевнені, рішучі кроки; мощная сварка / крупная ссора / острая сварка*; пор. *моцна гаварыць / громко говорить / голосно говорити*.

Звичайно, в просторі трьох зіставлюваних мов формуються різні конфігурації співвідношень лексичних одиниць, що об'єднуються фонеморфологічною спільністю, але різняться ознакою відносної «вузькості / широти значення». Ще один тип співвідношень стосується конгруентних синонімів у всіх зіставлюваних мовах. Послідовніший розвиток семи вихідного значення продукує розширення внутрішньої семантичної структури корелятивів і відповідно їхньої сполучуваності в українсько-білоруському сегменті зіставлення. Так, при спільності компонентів *буйний — буйный — буйны* українська і білоруська мови зближуються лексико-семантичним варіантом «про великий розмір», що походить від домінантної семи «значний за силою виявлення». Звідси в російській мові лакуни в позиціях, симетричних до українських і білоруських: *буйний почерк, буйні зерна, скіпки, краплі* (СУМ, I, 251); *буйная постаць* (ТБСМ, I, 416). Водночас повний паралелізм білоруського та українського корелятивів відсутній через розвиненішу полісемію білоруського корелята, що синонімізується, зокрема, з *вялікі, значны (буйны дзяржаўны чыноўнік)*; пор. рос. *крупный*. Показовою є дериватологічна активність білоруської основи: дієслово *узбуяць* «увійти в силу» належить в українській мові до безеквівалентних.

Ознаки абстрактності значення, завдяки відносній широті семантики білоруських корелятивів, можуть зростати в напрямі до цієї мови; точкою відліку в шкалі градуальності є російська мова, коли в ній представлено співвідносні лексеми як стилістично марковані, в основному знижені, зі значенням, складники якого стосуються матеріальних характеристик денотата. Так, рос. прост. *бедовать* «жити нужденно» (МАС, I, 68) відповідає українській лексемі *бідувати* —

⁹ Кочерган М. П. Зазнач. праця. — С. 18.

¹⁰ Сопоставительное исследование русского и украинского языков. — К., 1975. — С. 98.

про життя, сповнене матеріальних і разом з тим моральних злигоднів; що ж до білоруського *бедаваць*, то воно взагалі може позначати лише важкі душевні переживання (синонімічний ряд *сумаваць*, *тужыць*): «[Мікалай] Чаму ж ты не паскардзілася ніколі? <...> [Ірынка] Мама *бедавала б*, і ты нудзеў бы» (К. Чорны). Саме це дієслово — *не бядуі!* — виступає еквівалентом російського виразу, що усталився в розмовному вжитку: *не горюй!*

Ширша лексична сполучуваність у цьому типі відповідностей характеризує білоруську лексику, конгруентну з українською, безвідносно до відмінностей за ознакою абстрактності / конкретності семантики. Найбільший збіг сем частіше простежується в зоні білорусько-російських зв'язків при фонеморфологічному розподібненні в них корелятивів. Прикладом є відповідність рос. *кусок* — бр. *кавалак*, *кусок* — укр. *шматок*, *кусок*, *кавалок*. Сфера вжитку українського синоніма *кавалок* звужена розмовним, фамільярно забарвленим (за даними РУС, I, 609 — обласним) мовленням, тому він застосовується вибірково, сполучаючись із назвами не всіх речових реалій одного ряду (*кавалок хліба, глини, землі, снігу*). Білоруський корелятив не має подібних обмежень, виступаючи в синонімічному ряді як генералізована лексична одиниця і утворюючи тим самим пряму паралель до російського *кусок*: *кавалак папери* — *кусок бумага*; *кавалачак землі* — *кусочек землі*.

Складність міжмовних співвідношень у синоніміці зростає завдяки втручанню функціонального чинника, який у ситуації двомовності спричиняє семантичну конвергенцію — змістове вирівнювання — і нівелює ідіоматичні мовні особливості. У розглянутій вище білоруській синонімічній групі, незважаючи на домінуючий статус лексеми *кавалак*, у низці переносно-образних уживань і фразеологічних зворотів усе-таки закріпилося слово, спільне з російським, пор.: *смачны кусок* — *лакомый кусок*; фразеологізм *кусок у горло не лезе* являє собою пряму паралель до російського.

У тристоронніх співвідношеннях у багатьох випадках послідовніший розвиток домінуючої семи виокремлює білоруську мову. Значеннева своєрідність, модифікуючи спільне підґрунтя, на крайніх полюсах кореляції приводить до виникнення омонімії, що (і це є типовим для близькоспоріднених мов) є неповною через наявність семантичних складників, які близькі за змістом¹¹. З певними обмеженнями для таких одиниць можна застосувати термін III. Баллі «псевдоомоніми»¹². Подібна специфічність, що межує з омонімією, властива білоруському синоніму *выразны*, який, частково ідентифікуючись із *выразительный*, *выразный* «чіткий, ясний», розширює сферу дії базисної ознаки в неспіввідносному на міжмовному рівні значенні «певний, точний» у білоруському слові. Ця семантика дублюється в похідному прислівникові: «[Настася] Мікалай казаў *выразна*, будуць рабіць; ты *выразна* чуў, што можа быць з тваёй <...> Ірынкай» (К. Чорны).

Отже, зіставлення синоніміки у східнослов'янських мовах виявляє інші семантичні тексти і в зв'язку з цим зміни в колі моделей сполучуваності корелятивів, загалом еквівалентних, таких, що містять інваріантні семи; генералізовані відповідники демонструють розширення валентісних властивостей слова. Для рівня контексту характерним є тематичне зближення сем у полі еквівалентів. У співвідношенні синоніміки треба врахувати також тенденцію до формосемантичного або значенневого вирівнювання в ситуації близькоспорідненої двомовності.

¹¹ Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении. — С. 76.

¹² Цит. за: Сопоставительное исследование русского и украинского языков. — С. 89.

Таким чином, постає необхідність подальшого дослідження характерних для близькопоріднених мов виявів незначних семантичних зрушень у симетричних позиціях дериватологічних гнізд, вершиною яких є корелятивні синоніми. Розгляд подібних мовних явищ за допомогою зіставного аналізу може бути корисним для вирішення теоретичних і практичних завдань контрастивної лексикології. Особливої ваги в ній набувають вичерпність і системність опису, що є обов'язковою умовою встановлення мовних універсалій на контрастивному рівні.

(Луцьк)

L.V. BUBLEJNYK

INTERLINGUA CORRELATIONS IN LEXICAL SYNONYMY (at the materials of East-Slavic languages)

The article presents the author's study of the correlation of synonymic groups components in Ukrainian, Russian and Byelorussian languages; the complex congruity caused by peculiar semantic relation of interlingua correlations' inclusion and intersection was characterized; the nature of lexical valencee was taken into consideration.

Key words: synonymy, polysemy, context, equivalent, non-equivalent, generalization of meaning.